

Звышфразнае адзінства ў паэме Якуба Коласа “Новая зямля”

Значнае месца ў структурна-семантычнай арганізацыі звязнага тэксту займаюць канструкцыі, якія ў лінгвістычнай літаратуры атрымалі назву звышфразнага адзінства, або складанага сінтаксічнага цэлага (ССЦ). Звышфразнае адзінства – гэта мінімальнае адзінка звязнага тэксту, утвораная са спалучэння асобных сказаў, якія знаходзяцца ў пэўных суадносінах паміж сабой і разам утвараюць семантычнае, структурнае і інтанацыйнае адзінства. Кожнаму звышфразнаму адзінству ўласціва свая мікратэма, а г.зн. тое агульнае, што аб’ядноўвае асобныя сказы ў цэласнае па сэнсе адзінства. Гэта адзінства вызначаецца сукупнасцю інфармацыі, сістэмай звестак пра аб’ектыўную рэчаіснасць, атрыманых праз кожны асобны сказ і іх узаемадзеянне. Структурнае адзінства ствараецца сінтаксічнай суаднесенасцю асобных сказаў у межах звышфразнага адзінства і праяўляецца ў адпаведных паказчыках сувязі паміж імі. Найбольш тыповымі паказчыкамі сувязі сказаў з’яўляюцца далучальныя злучнікі і злучальныя словы, анафарычныя займеннікі і прыслоўі, мадальныя словы, парадак слоў, лексічныя паўторы, трывальна-часавыя формы выказнікаў, кантэкстуальная непаўната асобных сказаў. Напрыклад: *Каля пасады лесніковай цягнуўся гожаю падковай стары, высокі лес цяністы. Тут верх асіны круглалістай сплятаўся з хвоямі, з дубамі, а елкі хмурымі радамі высока ў небе выдзялялісь, таемна з хвоямі шапталісь. Заўсёды смутныя, бы ўдовы, яны найбольш адны стаялі, і так маркотна пазіралі іх задуменыя галовы!*¹ (с. 8)

У паэме Якуба Коласа “Новая зямля” шмат звышфразных адзінстваў, якія ўтвораны ў выніку аб’яднання двух і большай колькасці асобных сказаў. Гэтыя сказы маюць прстую, ускладненую ці складаную будову і прымацоўваюцца адзін да другога пры дапамозе розных сродкаў злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. Як вядома, сінтаксічная сувязь (злучнікавая і бяззлучнікавая) паміж асобнымі сказамі звышфразнага адзінства можа мець паралельны або паслядоўны (ланцужковы, ступеньчаты) характар. Пры дапамозе паралельнай сувязі прымацоўваюцца такія сказы, якія маюць аднатыпную будову, г.зн. структурна прыпадабняюцца адзін да другога. Структурны паралелізм ствараецца пэўным парадкам слоў, аднолькавымі мадальнымі планамі, а таксама аднатыпнымі формамі суадносных кампанентаў кожнага з прымацаваных сказаў. Дзякуючы адпаведнаму семантычнаму напаўненню аб’яднаныя сказы абазначаюць з’явы ці падзеі аб’ектыўнай рэчаіснасці, якія пералічаюцца або супастаўляюцца паміж сабой. Пералічэнне з’яў і падзей у плане аднаго або розных часоў афармляецца пры дапамозе злучніка *і*: *Маці ў тон яму трапляе і на катой віну ўскладае. І бацька ўстаў на гэту справу пабачыць дзіўную праяву* (с. 133); *Няма нідзе нікога. І ціха ўсё, як бы зацята* (с. 144). Для афармлення супастаўлення з’яў і падзей часцей ужываецца злучнік *а*: *Птушкі голасны і здольна смяюцца мілым шчабятаннем і поўняць луг сваім спяваннем. А на дубах, як шапкі тыя, чарнеюць гнёзды буславыя* (с. 10) – выражаецца ўласнае

супастаўленне; *Зацішак поля дыша варам і гоніць з твару поту рагі, і сохнуць губы ад той смагі. А жнейкі жнуць* (с. 222) – перадаецца неадпаведнасць; *З аладкі дзядзька рабіў трубку, каб лепш здаволіць сваю губку і больш зачэрпнуць верашчакі. А бацька браў блінцоў спавагу, бо на Антося меў увагу...* (с. 25) – перадаецца проціпастаўленне. Асабліва рэзкае проціпастаўленне з’яў і падзей афармляецца пры дапамозе злучніка *але*: *Адзін Міхал і грэў імкненне давесці справу да сканчэння. Але няўзніка, неўзаметкі вязала ліха свае сеткі, каб іх накінуць на Міхала* (с. 278). Як бачым, паралельна звязаныя сказы вызначаюцца мінімальнай сінсемантычнасцю, паколькі яны самі па сабе знамянальныя, пабудаваныя самастойна, без лексічнай пераемнасці ў арганізацыі сваёй структуры: адзіным паказчыкам сінсемантычнасці з’яўляюцца толькі далучальныя злучнікі. Звышфразныя адзінствы з такімі сказаміносяць пераважна апісальны характар і лічацца статычнымі канструкцыямі.

Пры дапамозе паслядоўнай (ланцужковай, ступеньчатай) сувязі прымацоўваюцца асобныя сказы, якія структурна не прыпадабняюцца, а паслядоўна падключаюцца адзін да другога, удакладняючы і развіваючы змест папярэдняга сказа. Структурная паслядоўнасць заўсёды ствараецца разгортваннем пэўнай часткі або ўсёй структуры аднаго сказа ў прымацаваным да яго другім сказе і знаходзіць сваё выражэнне ў розным парадку слоў, лексічным паўтарэнні асобных словаформ, а таксама розных мадальных планах і рознай функцыянальнасці суадносных кампанентаў гэтых сказаў. Праз суадносныя кампаненты самастойныя сказы як бы “чапляюцца” адзін за аднаго: другі сказ падхоплівае тое, пра што паведамляецца ў першым сказе, і развівае, дапаўняе ці паясняе яго. Такое паслядоўнае разгортванне выказвання ў паэме “Новая зямля” рэалізуецца і афармляецца рознымі сродкамі злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі. Так, пры дапамозе злучніка і прымацоўваюцца сказы, у якіх перадаецца паслядоўная змена з’яў і падзей, што звязаны з адным і тым жа прадметам, абазначаным назоўнікам і адпаведным яму займеннікам, напрыклад: *Міхал ідзе пакуль што босы і гразь памешвае нагамі. І покі ён мінуў лагчыны, на лбе разгладзілісь маршчыны і ў сэрцы бура ўляглася* (с. 97). Часам паслядоўная змена падзей і з’яў і суправаджаецца выніковым адценнем, напрыклад: *Уздыхнуў тут дзядзька наш свабодна і, азіраючыся трывожна, у вагон шыбуе асцярожна, куды кандуктар тыкнуў пальцам. І вось наш дзядзька едзе зайцам* (с. 2480).

Злучнік *а* ўжываецца для прымацавання асобных сказаў тады, калі супастаўленне мае або развівальна-дапаўняльны характар, або развівальна-азначальны. Фармальным паказчыкам развівальна-дапаўняльнага супастаўлення з’яўляецца паўтор адпаведнай словаформы аднаго сказа ў другім, напрыклад: *Тым часам маці даставала чыгунчык з печы, лыжку брала і верашчаку налівала. А за сталом на верашчаку падгатаўлялі ўжо атаку ...*(с. 23). *Яна абрусам стол накрыла, гасцей уважна напрасіла. А на стале – скаварадзішча, і скваркі правяць там ігрышча* (с. 240). Фармальным паказчыкам развівальна-азначальнага супастаўлення таксама з’яўляецца

паўторнае ўжыванне адпаведнай словаформы, аднак гэты паўтор суправаджаецца анафарычнымі займеннікамі *гэта, тое*. Напрыклад: *Песні моўкнуць па-над борам. А сам той бор глядзіць з усмехам...* (с. 211). *Туманаў лёгка паромы над рэчкай віснуць нерухома. А ў люстры водаў гэтай рэчкі, як закаханая дзяўчына, глядзіцца пышная вярбіна* (с. 214).

Пры дапамозе злучніка *але* прымацоўваюцца сказы, паміж якімі звычайна афармляецца проціпастаўленне ці неадпаведнасць з'яў і падзей. Ланцужковая сувязь такіх сказаў, як правіла, адлюстроўваецца ў назоўнікава-займенніковых або назоўнікава-прыслоўных суадносінах наяўных у іх складзе кампанентаў, напрыклад: *Антось і маці на Міхала не раз у злосці нападалі. Але таго яны не зналі, як лёгка хлеб той дастаецца* (с. 20). *Усім здаецца, што холад згінуў назаўсёды. Але ж ці так?* (с. 37) Для выражэння адпаведнага значэння можа ўжываецца і злучнік *ды*: *Міхал шмат думаў, сумняваўся і тут астацца спадзяваўся. Ды раз у сесію Міхася к сабе ляснічы заклікае* (с. 38). Разам з тым злучнік *ды* можа афармляць проціпастаўленне, якое мае развівальна-дапаўняльны характар: *Дзед Юрка быў рыбак. Ды рыбакі не ўсе аднакі – свае ў іх густы і адзнакі* (с. 88). Для афармлення развівальна-прычиннага абгрунтавання таго, пра што паведамляецца ў тэматычна аб'яднаных сказах, можа ўжывацца злучнік *бо*: *Дзядзька бульбу драў на клёцкі, каб згатаваць не па-жаноцку. Бо што жанкі – раз што панята, ноль – слова нашага і брата ...* (с. 60). Прымацаванне трох і больш сказаў у межах звышфразавога адзінства можа ажыццяўляцца рознымі злучнікамі: *Хата сваім прыгоствам не хіліла. Але не ў хаце сэнс і сіла. Бо хаце можна раду даць і на свой густ пабудоваць* (с. 234).

Бяззлучнікавая сувязь асобных сказаў у складзе звышфразнага адзінства можа ажыццяўляцца шляхам лексічнага паўтору таго ці іншага кампанента ў другім сказе, абазначаючы пры гэтым развівальна-дапаўняльныя адносіны паміж імі: *Міхал пытае, жджэ адказу. Адказ даецца, ды не зразу* (с. 234). Калі паўтаральны кампанет выражаны назоўнікам, то замест яго як правіла ўжываецца займеннік, напрыклад: *Назаўтра раненька дасвету руплівасць матку падымае. Яна ўстае, крыху ўздыхае, работа розная чакае...* (с. 132). У якасці сродку сувязі могуць выступаць асобныя словаформы ці словазлучэнні, якія змяшчаюць змест папярэдняга сказа і даюць прычиннае абгрунтаванне таму, пра што паведамляецца ў наступным сказе: *Міхал як толькі ажаніўся, тады ж ад бацькі аддзяліўся, бо стала цесна. З той прычыны хадзіў на сплаў ён, на віціны, разоў са два схадзіў у Прусы – куды не трапяць беларусы?* (с. 330) Часам прымацаванне аднаго сказа да другога можа адбывацца і па сэнсе: *Ён злосна кідае паперы на стол з кішэні і бубніць. Да дзядзькі страшна прыступіць ...* (с. 275). Як бачым, паслядоўна звязаныя сказы адрозніваюцца большай сінсэмантычнасцю, паколькі свае камунікатыўныя якасці атрымліваюць за лік цеснага структурнага ўзаемадзеяння паміж сабой. Звышфразныя адзінствы з такімі сказамі носяць у асноўным апавядальна-разважальны характар, а таму лічацца дынамічнымі канструкцыямі.

Паралельная і паслядоўная сувязь могуць сумяшчацца ў межах аднаго звышфразнага адзінства, у такім выпадку звышфразнае адзінства ўяўляе сабой змешаную канструкцыю, дынамічна-статычную. Напрыклад, бяззлучнікавае прымацаванне: *Скрозь лапкі хвоек і галінкі сінела неба гладзь. Хмурынкі стаялі грудкамі на ўсходзе. Было так ціха ўсё ў прыродзе!* (с. 21); злучнікавае прымацаванне: *Кастусь у запечку стхарыўся, цішком сабраўся, апрагнуўся ды ў лес з сякераю кульнуўся. А лес, як добры той знаёмы, стаіць збялелы, нерухомы абাপал рэчачкі сцяною... А маладзенькія ялінкі пад белым пухам чуць заметны; яны так мілы, так прыветны, бы тыя красачкі-дзяўчаты, надзеўшы гошчыя апраткі. Затое ж хвоечкі малыя стаяць, як сіраты якія...* (с. 169); змешанае, злучнікава-бяззлучнікавае прымацаванне, напрыклад: *Угары над хвойнікам зялёным снуюцца пчолкі з ціхім звонам, кузуркі розныя і мушкі свае спраўляюць гулі-гушкі і так танюсенька гудуць, што ледзьве-ледзьве можна ўчуць. А на прагалінках на голых гуляннях конікаў вясёлых, і толькі ступіш там нагою – так і заскачуць прад табою, вось так і пырснуць у надзем'е, як бы сявец той сыгне семя. А матылькі сваім убраннем касуюць тут усіх дазвання і не лятаюць – танцы правяць, ну, каго хочаш, зацікавяць. А як прыгожы пуцявінкі ў шаўках зялёнае травінкі! Якія мяккія іх рысы і павароткі іх, абрысы! Ідуць, звіваюцца, лучацца... Эх, слаўна ў лесе, слаўна, братцы!* (с. 21) Звышфразнае адзінства, у якім сказы прымацаваны злучнікава-бяззлучнікавай сувяззю, з'яўляюцца дастаткова інфарматыўнымі і лічацца самымі структурна-аб'ёмнымі.

Такім чынам, звышфразныя адзінствы, у якіх паасобныя сказы звязваюцца пэўнымі сродкамі паралельнай, паслядоўнай або змешанай сувязі, валодаюць багатымі мастацка-выяўленчымі магчымасцямі і ў працэсе камунікацыі трапна перадаюць самыя тонкія сэнсавыя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні розных значэнняў. Звышфразныя адзінствы, як правіла, не маюць дакладна вызначанай колькаснай характарыстыкі (памера, колькасці сказаў і інш.). Стрыжнёвы сказ (а гэта, як правіла, першы сказ) мае права на самастойнае функцыянаванне, надзелены аўтасемантычнасцю, а прымацаваныя сказы заўсёды арыентаваны на стрыжнёвы сказ і звычайна сінсемантычныя.

¹. Колас Я. Збор твораў. – Мінск, 1962, т. 6. Далей спасылкі даюцца на гэта выданне ў тэксце ў дужках.